

## FE'L SO'Z TURKUMI

**Shoymardonova Fotima**

*Surxondaryo viloyati. Termiz shahri. Termiz davlat universiteti  
akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*

**Annotatsiya:** *Ushbu ilmiy maqolada o'zbek tilidagi gap bo'laklari haqida fikr va mulohazalar keltirilgan.*

**Kalit so'zlar:** *So'z turkumlari, ravishdosh, fe'l, zamon, nisbat, o'timli fe, o'timsiz, fel, harakat.*

So'z turkumlarini tasniflash shu darajada qiyinki, hozirgacha hech kim ularning qoniqarli tasnifini yaratgan emas, ana'naga ko'ra Yunon mantiqshunoslari ana'nalariga borib taqaluvchi Fransuz mumtoz grammatikasi ularning sonini 10 ta deb ko'rsatadi, biroq bu tasnif ham hech qanday tanqidga dosh bera olmaydi: "uni hatto birinchi marta ishlab chiqqan tillarga nisbatan ham qo'llash qiyin. Biroq mazkur tasnifni batamom to'g'ri kelmaydigan tillarga nisbatan qo'llash qiyin

So'zlarning lug'aviy va grammatik ma'no jihatdan o'xshashligiga ko'ra ayrim leksik - grammatik guruhlariga ajratilish so'z turkumlari deyiladi. So'zlarni turkumlarga ajratishda ularning grammatik ma'no-lari bilan bir qatorda, lug'aviy ma'nosi ham asosiy belgilardan hisob-lanadi. Ham grammatik, ham leksik ma'nolarga ega bo'lib, gapda mustaqil sintaktik bo'lak sifatida ishtirok etadigan so'zlar mustaqil so'zlar deyiladi.

Mustaqil so'zlarga: ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish kiradi.

Biz bugun shulardan fe'l haqida gaplashamiz. Fe'l barcha tillarda ham faol bo'lgan so'z turkumlaridan biridir. Fe'l semantik doirasi keng, lekin, asosan, ish- harakat hamda ish-harakat tasavvurini beradigan holatni anglatadi. Fe'l so'z turkumining o'rganilishi boshqa so'z turkumlariga uzviy bog'liq. Eng katta so'z turkumi ham fe'l hisoblanadi.

Fe'lning grammatik mohiyati haqida gapirganimizda shuni ta'kidlash mumkinki, fe'l asosiy so'z turkumlaridan biri bo'lib, o'z ma'nosi, grammatik shakllari va sintaktik vazifalari bilan boshqa so'z turkumlaridan ajralib turadi. Fe'l ish-harakatni, mavjudlikni, holatni va munosabatni zamon nuqtai nazaridan aniqlagan holda jarayon tarzida voqelik bilan bog'laydi. Aynan ana shu xususiyati bilan fe'l undan yasalgan otdan farq qiladi.

Fe'l - harakat, holat yoki jarayonni ifodalab, zamon, aspekt, mayl, nisbat, perfekt, modallik va boshqa shu kabi grammatik kategoriyalarga ega bo'lgan so'z turkumidir

Harakat fe'llari: Shaxs va narsaning jismoniy harakati natijasida ro'y bergan harakatni ifodalovchi fe'llar hisoblanadi. Masalan: sakramoq, gapirmoq, chizmoq, kulmoq, yurmoq.

Holat fe'llari: Shaxslarning ichki kechinmalari va narsalarning bir holatdan ikkinchi holatga o'tish jarayonini ifodalovchi fe'llar. Masalan: o'ylamoq, xafa bo'lmoq, isimoq, erimoq.

O'timli va o'timsiz fe'llar: O'timli fe'llar – tushum kelishigidagi so'zlar bilan bog'lana oladigan fe'llar: o'qimoq (kitobni o'qimoq), uzmoq (olmani uzmoq). O'timsiz fe'llar - tushum kelishigidagi so'zlar bilan bog'lana olmaydigan fe'llar: uxlamok, jiringlamok, yuvinmok.

O'timli fe'llarga majhul yoki o'zlik nisbati qo'shimchasi qo'shilsa, o'timli fe'l o'timsiz fe'lga aylanadi: yozmok - o'timli fe'l, yozilmok - o'timsiz fe'l.

O'timsiz fe'llarga orttirma nisbat qo'shimchasi qo'shilsa, o'timsiz fe'l o'timli fe'lga aylanadi. Masalan: jiringlamok - o'timsiz fe'l, jiringlatmok - o'timli fe'l. Qo'ng'iroq jiringladi - qo'ng'iroqni jiringlatdi. Nisbat qo'shimchalari fe'llarning o'timli-o'timsizligiga ta'sir qilishi uchun majhul yoki o'zlik nisbat qo'shimchasi o'timli fe'llarga; orttirma nisbat qo'shimchasi esa o'timsiz fe'llarga qo'shilishi kerak

Fe'ning turli gap bo'laklari vazifasida kelishi uchun xoslangan shakllari fe'ning vazifa shakllari deyiladi. Ular 4 ta guruhga bo'linadi.

1) Sof fe'l shakli - fe'lni gapda kesim vazifasini bajarishga xoslangan shakli. Sof fe'l shakli zamon, mayl, shaxs-son ma'nolarini ko'rsata oladi. Masalan: Azizim, qizingizning baxtini o'zgalarning eshigidan qidirmang.

2) Harakat nomi - fe'ning otga xoslangan shakli. Qo'shimchalari: -sh, -ish, -v, -uv, -mok, -mak. Masalan: o'qish, yozuv, ko'rmoq, gapirish. Harakat nomi egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalarini olgani sababli otga xos xususiyatlarga ega. Egalik: Ko'rinishing yaxshi. Kelishik: Bilim o'qishning mevasidir. Ko'plik: Vaqtni samarasiz tortishuvlarga sarflamaylik.

3) Sifatdosh - fe'ning sifatga xoslangan shakli. Qo'shimchalari: -gan (-kan, -qan), -adigan, -ydigan, -ayotgan, -r (-ar). Sifatdosh shaxs va narsaning uch zamondagi o'zgara oladigan belgisini ifodalaydi. Sifatdoshlar fe'lga xos bo'lgan zamon, bo'lishli- bo'lishsizlik, nisbat ma'nolarini ifodalaydi. O'tgan zamon sifatdoshi (-gan, -kan, -qan): o'qigan, ekkan, oqqan. Hozirgi zamon sifatdoshi (-yotgan, -ayotgan): ishlayotgan, yozayotgan. Kelasi zamon sifatdoshi (-adigan, -r, -ar): keladigan, ishlar, qaytar, ishlaydigan.

4) Ravishdosh - fe'ning ravishga xoslangan shakli. Ravishdosh fe'lga bog'lanib, harakatning belgisini bildiradi. Masalan: shoshib keldi - qanday keldi?

Ravishdosh - asos negizi fe'l bo'lgan va fe'lga -b (-ib), -a (-y), -gach (-kach, -qach), -guncha (-quncha, -kuncha), -gani (-qani, -kani) qo'shimchalari qo'shilishi natijasida hosil qilingan shaklidir: shoshib kelmoq, kulib gapirmok, o'ylab javob bermok.

Fe'l asosida ifodalangan harakat-holatning qaysi vaqtda sodir bo'lishini bildiruvchi shakllar fe'ning zamon shakllari hisoblanadi. Fe'l uchta zamon shakllariga ega: o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon. O'tgan zamon shakllari harakat va holatning gap aytilayotgan vaqtdan oldin bo'lganini bildiradi. Masalan: Men uyga keldim (allaqachon bajarib bo'lingan ish harakati). Hozirgi zamon shakllari harakat va holatning gap aytilayotgan vaqtda yuz berayotganini ifodalaydi. Bu zamon shakllari fe'l asosiga -yap, -moqda, -(a)yotib, qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil qilinadi. Masalan: Men uyga ketyabman (hozir bajarilayotgan ish harakati). Kelasi zamon shakllari harakat yoki

holatning gap aytilayotgan vaqtdan so'ng yuz berishini bildiradi. Masalan: Men uyga ketmoqchiman (endi bajarilishi kerak bo'lgan ish harakati).

Fe'l so'z turkumi - til tizimining markaziy va dinamik unsuri bo'lib, u harakat, holat va jarayonlarni ifodalash orqali nutqning semantik va grammatik tuzilishiga asosiy poydevor bo'lib xizmat qiladi. Harakatning zamonda, shaxsda, uslubda va ifoda ohangida ko'rinishi fe'lning chuqur grammatik va semantik qatlamlarga ega ekanligini anglatadi. Ushbu maqolada fe'lga oid nazariy qarashlar, uning turlari va grammatik xususiyatlari chuqur tahlil qilinib, o'quvchilar tilshunoslikdagi muhim nazariy tushunchalarni o'zlashtirishlariga imkon yaratildi. Fe'lni o'rganish tilning asosiy harakat kuchini anglash, uning ichki dinamikasini his etish va ifoda madaniyatini oshirish yo'lida muhim qadamlardan biridir.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. Suyunova M. "Hozirgi o'zbek adabiy tili morfologiyasi", Toshkent, O'qituvchi, 2017.
2. G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q.Mahmudov "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", Toshkent 2008, 170-172 betlar.
3. Nargiza Erkaboyeva "O'zbek tilidan ma'ruzalar to'plami", Toshkent 2019, 237-245 betlar
4. T.Choriyev, N.Safarova, Sh.Istamova "O'zbek tili", Toshkent 2008, 164-166 betlar.
5. M.T.Irisqulov "Tilshunoslikka kirish", 82-bet.